

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ СЕЛЯНСЬКИХ ЗАВОРУШЕНЬ У ПІВДЕННИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті автор намагається визначити основні причини селянських заворушень на півдні України в роки Першої російської революції. Надаються статистичні дані стосовно селянських бунтів у революційні та реакційні роки. Особлива увага приділяється змінам соціально-економічного життя у селянському середовищі, на тлі поразки революційних сил. Розглядається вплив реакційної політики царизму на селянство та його генезис у ході революційних подій. Автор стверджує, що селянський рух у роки Першої російської революції стимулював перехід уряду Російської імперії від теоретичних обґрунтувань аграрного питання до реалізації соціально-економічних реформ на селі.

Ключові слова: Перша російська революція, Південь України, селянський рух, аграрні реформи, реакційна політика царизму.

Аграрне питання в Російській імперії на початку ХХ століття в період Першої російської революції досягло апогею не тільки в урядових колах, а й у селянському середовищі, яке після відміни кріпосного права в 1861 році не полишало спроб стати більш вільним у вирішенні власних проблем та самостійно планувати свою господарську діяльність.

Найголовніша причина актуальності аграрного питання на початку ХХ століття – селянська реформа, започаткована Олександром II. Офіційно вона надавала волю селянському стану, однак насправді її повноцінна реалізація не відбулася, через часткову поміщицьку протидію та наявність традиційних рис монархічного бюрократичного апарату Російської імперії. З методами її реалізації також виникли певні труднощі, особливо якщо враховувати недосконалість поділу землі з позицій створення найбільш оптимальної ситуації, коли потрібно й поміщика не образити, й селянину надати змогу користуватися власним наділом.

Думку стосовно неповноцінного вирішення аграрного питання висловлювали ще за часів Російської імперії дослідники даної проблематики, зокрема: Ю.Ф. Самарін, О.І. Васильчиков, М.О. Рожков, М.С. Петлін М.М. Покровський. У радянські часи селянську проблематику висвітлювали вчені: Б.М. Міронов, П.А. Зайончковський, М.В. Спіріна, Л.Г. За-

харова. Радянську історіографію селянського руху вивчав В.Д. Сусоров [1, с. 28].

Англійська дослідниця М. Перрі займалася вивченням аграрної політики соціалістично-революціонерів від виникнення партії до революції 1905-1907 років [2, с. 165]. Серед сучасних російських істориків слід відзначити А.О. Куренишева, який вивчав селянські організації наприкінці ХІХ століття та Т.В. Сотнікову, яка дослідила селянські заворушення на початку ХХ століття.

Сучасні українські історики Д.В. Кудінов і О.В. Герасименко дослідили селянський рух на Лівобережній Україні на початку ХХ століття та під час Першої російської революції. Аграрну політику П.А. Столипіна та її впровадження в Україні досліджувала Л.Р. Ігнатова. Досліджуючи причини селянських заворушень, М.О. Рожков у 1907 році писав, що в 1860-1880-тих селянські заворушення були поодинокими й відбувалися, переважно в центральних районах Російської імперії. Основною метою повстань було відняти в поміщика його добро, щоб прогнати родину та схудлу худобу. В прояві ярості селяни могли спалити поміщицькі господарські споруди та маєток землевласника. На безконтрольності селянських заворушень, на відсутності єдиного лідера, спроможного коригувати хід селянського повстання акцентує увагу М.О. Рожков, указуючи на цю суттєву відмінність від пролетарського руху в місті [3, с. 22].

У цілому в українських губерніях Російської імперії з 1890 по 1900 роки відбулося не менше 152 селянських виступів, із них на Півдні України: у Херсонській губернії – 15, у Катеринославській губернії – 11, у Таврійській – 12 [4, с. 45]. Масовим цей рух став на початку ХХ століття після селянських заворушень у 1902 році в Полтавській та Харківській губерніях [3, с. 22]. Не дивно, що це стало помітним не тільки царизму, а й усім верствам російського суспільства, зокрема й інтелігенції. Так у 1905 році, характеризуючи ліберальну революційну потугу російського суспільства, Л.М. Толстой у інтерв'ю французькій газеті «*Matin*» зауважив, що він негативно ставиться до республіканського режиму правління, називаючи його «замаскованою деспотією». Він стверджував, що час революцій – це кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ століття, час, який уже минув, підкреслюючи, що справжня проблема Росії – це аграрне питання [5, с. 4].

До причин селянських заворушень можна віднести і природний фактор. Відомо, що на початку ХХ століття в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії внаслідок неврожаю вирував голод, який став причиною тифозної епідемії в повіті. Характерною його ознакою була надзвичайно небезпечна комерція, пов'язана з продажем мучного пилу, з якого випікали так званий «голодний хліб», до складу якого також входило насіння різних бур'янових трав. Зі спогадів свідків, цей «голодний хліб», поки він був ще свіжим, селянські діти їли зі сльозами на очах, бо через два дні він покривався пліснявою та ставав «домівкою» для паразитів. Окрім цього, не зважаючи на тяжкі економічні умови життя селян, поміщики не надавали їм допомоги, стверджуючи, що неврожай пов'язаний не з природними умовами, а є наслідком лінощів селян [6, арк. 1]. Треба зауважити, що тифозний спалах не був локальним, а поширився й на інші повіти Херсонської губернії, зокрема й на Тираспольську [6, арк. 23].

«Червоний Хрест» не залишався осторонь голоду, що виник у повітах Херсонської губернії на початку ХХ століття, допомагаючи селянам його подолати. Заклики до добровільних внесків від населення лунали ще й у 1907 році зі шпальт губернської преси [7, с. 3]. Не полишало селян і земство, особливо

в питаннях медичного обслуговування. Так лікар Олленштейн у м. Бобринець надавав медичну допомогу хворим та вивчав ступінь поширення тифу в Херсонській губернії [6, арк. 13].

Однією з соціально-економічних причин селянського руху на початку ХХ століття була ціна на землю. По Україні в цілому середня ціна десятини землі в 1893-1902 рр. порівняно з 1862-1872 рр. зросла в 4,5 рази. На Півдні України – в 6,38 рази, а в Таврійській губернії – більш ніж у 8 разів. Як відзначалося в доповіді Херсонської губернської земської управи, тільки з 1892 до 1905 року продажна ціна однієї десятини землі виросла з 123 до 250 рублів. «Ціни ці ненормальні, – говорилося в доповіді. – Вони підняті ажіотажем і не відповідають продуктивності землі» [8, с. 7]. Цінова політика, спричинивши масове селянське малоземелля, стала причиною повстанського руху. Особливо небезпечним був рух серед селян Єлисаветградського повіту Херсонської губернії на початку ХХ століття, де вони виступали проти зменшення заробітної плати, насильно виганяючи з економії прибулих з інших губерній робітників [9, с. 192].

Посилився серед селянства й антирелігійний рух. У 1907 році в Таврійській губернії селянські виступи мали місце в Мелітопольському й Бердянському повітах. Селяни на сільських зборах вимагали конфіскації церковних земель. «У Єлисаветградському повіті, – повідомляв кореспондент газети «*Право*» від 1 липня 1907 року, – помітно посилюються аграрні заворушення, які почали набирати реальних форм: вигнання з економії прибулих з інших губерній робітників, а також стихійних підпалів» [9, с. 370-371]. Селяни Херсонського повіту Херсонської губернії відібрали у Свято-Григор'євського Бізюкового монастиря 15 тис. десятин землі, заявивши при цьому: «Монахи повинні Богу молитися, а не торгувати землею» [4, с. 72].

Часто самі поміщики виступали ініціаторами селянських заворушень, виказуючи селянам свою зверхність та провокуючи їх до насильницьких дій. Так наприкінці ХІХ століття поміщик Павловський з села Шестківка Херсонської губернії вбив селянську кобилу, яка випадково опинилася на його землях. Господар кобили в пошуках справедливості

прийшов до поміщицького маєтку з родиною, сподіваючись на відшкодування збитків, однак був поранений разом із сином пострілом із рушниць слуги поміщика. Це спричинило обурення в селянському середовищі. Поміщик із родиною втік до поліції, яка сховала його від обуреного натовпу, селяни ж влаштували народний суд над всіма слугами поміщика, захопивши маєток [10, с. 272].

Уже під час Першої російської революції селянські виступи стали більш організованими. Завдяки просвітницькій діяльності ліберальних та соціалістичних партій з'явилася селянська громада з чітко вираженою структурою та сформованими вимогами до реформаторських дій влади. Так навесні 1905 року, в декількох повітах Херсонської та Таврійської губерній селяни, збираючись на сільські збори, ухвалювали рішення, в яких вимагали від царського уряду переділу поміщицьких і державних земель, знищення станів, зменшення податків, введення загального безоплатного навчання в школі, свободи слова, друку, рівних виборів при таємному голосуванні тощо. Зокрема, селяни Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, надаючи скаргу про гостре малоземелля та важке матеріальне становище, вимагали наділення землею всіх незалежно від віку і статі. Крім цього, селяни домагалися здійснення загального безоплатного навчання, створення ремісничих шкіл і бібліотек, скликання установчих зборів, обраних таємним голосуванням [4, с. 65].

У грудні 1905 року в листі до прокурора Херсонського окружного суду від поміщиків Херсонського повіту Херсонської губернії та поміщиків Дніпровського повіту Таврійської губернії згадувалися багаточисленні селянські напади на господарські економії та підпали поміщицьких маєтків. Землевласники скаржилися на бездіяльність губернської влади, вказуючи на неспроможність сил, виділених для придушення селянських заворушень, подолати селянські бунти [11, с. 685-686].

Намагаючись з'ясувати причини селянських заворушень, прокурор Херсонського окружного суду в листі на ім'я прокурора Одеської судової палати вказував, що причиною цього можуть бути поширені серед селян чутки про наявність царського маніфесту, за яким уся поміщицька земля має бути

поділена серед селян. Так, наприклад, жителі села Долматівки Дніпровського повіту Таврійської губернії розібрали 51 копицю сіна в маєтку князя Трубецького. Прибулу охорону вони прогнали, відповівши, що вони лише беруть свою власність, бо це їхня земля [4, с. 69]. Таке переконавання в селянському середовищі було поширене й у Одеському повіті у червні 1905 року [12, с. 1], а на придушення селянського повстання в маєтку Г.Л. Скадовського навіть був виділений військовий канонерський човен «Донець» 135-го Керч-Єникальського полку зі 130 матросами на борту [13, с. 1].

Політична організація селян у боротьбі проти самодержавства була однією з основних задач революційних партій в роки Першої російської революції. Часто селяни під керівництвом представників соціалістичних партій намагалися узгодити свої дії з пролетарським рухом у містах. Селяни надавали безоплатну допомогу робітникам Миколаєва та Катеринослава продовольством. Відомо, що мешканці села Пологи Олександрівського повіту Катеринославської губернії зібрали 1000 карбованців, а Миколаївська Рада робітничих депутатів винесла подяку селянам села Гур'ївки, які внесли у фонд Ради 3 карбованця 18 копійок грошима і 85 пудів хліба [14, с. 45].

У 1906 році в Херсонській губернії і в північній частині Таврійської губернії відбулося близько 40 селянських виступів. Протягом 1906 року селянська боротьба велася в усіх шістьох повітах Херсонської та трьох повітах Таврійської губерній [9, с. 370]. У роки реакції селянські заворушення не припинялися. Загалом по Україні відбувся 1361 виступ селян, з них: 81 зіткнення з поліцією та військами, 35 випадків спротиву владі, внаслідок несплати податків, 50 масових виступів проти відокремлення від общини, 550 випадків підпалу поміщицьких володінь, 20 погромів господарств заможних селян [15, с. 99].

Голова Ради міністрів Російської імперії С.Ю. Вітте 23 грудня 1905 року в доповіді на ім'я імператора стверджував, що поліційних сил для придушення аграрних заворушень буде замало, що треба невідкладно підключати армію. Якщо неможливо використати війська, то необхідно негайно сформувати ополчення [16, с. 117-118]. Хоча треба за-

уважити, що робота уряду стосовно цього питання розпочалася за декілька місяців до офіційного урядового звернення до імператора. Про це свідчить таємний лист від військового міністерства до Миколаївського градоначальника від 23 вересня 1905 року, в якому йдеться про перехід у компетенцію військового відомства мобілізації ополчення та наголошується на контингент для відбору, де перевага повинна надаватися відставним за віком офіцерам зі збереженням пенсії, державної компенсації оплати помешкання та додаткових фінансових витрат на потреби в поїздках (так звані «разъездные деньги») [17, арк. 1].

Стосовно переміщення військ, для будь-яких потреб (навіть у відсутності зовнішньої загрози), у період реакції, 13 квітня 1910 року, вийшов циркуляр Головного військового штабу Російської імперії № 4349, де відзначалося, що забороняється тимчасовим виданням провінційної преси оповіщати населення про зміну дислокації будь-яких військових підрозділів [18, арк. 117]. Окрім, звичайно, контррозвідувальних пересторог, цей циркуляр свідчить про можливість таємного раптового переміщення військ у разі внутрішніх імперських потреб. Наприклад, для придушення селянських виступів.

Роль армії у придушенні аграрних заворушень на Півдні України розглядалася урядом як дуже ймовірна у випадках, де жандармсько-поліційні органи були не в змозі стабілізувати соціальне напруження. Так, за даними катеринославського губернатора О.М. Клінгенберга, в кінці 1906 – на початку 1907 року в губернії нараховувалося: 53 роти піхоти, 11 сотень і шість ескадронів кавалерії [4, с. 149], які, звичайно, могли бути задіяні в придушенні селянських бунтів.

Однак, іноді селянам удавалося відстояти свої позиції, враховуючи недооцінку селянських бунтів владою порівняно з повстаннями минулих років. Часто скоординовані революційними партіями селяни під час революції 1905-1907 рр. виступали потужною силою, про що свідчить Меморія Ради міністрів від 10 січня 1906 року. У ній уряд, враховуючи досвід 1905 року, покладає всю відповідальність за придушення селянських бунтів на губернських та повітових керманічів, наголошуючи на неприпустимості розді-

лу військ на окремі загони («должны всегда представлять собою внушительную силу и состоять под командою офицеров») [16, с. 162-163].

Ще в липні 1905 року, об'єктивно оцінивши ситуацію, губернатор Херсонської губернії В.О. Левашов розробив інструкції «з власного досвіду» для придушення селянських повстань. У них він вказував, що найбільш дієвим методом, окрім використання сили, буде арешт керівників селянських громад, винних в організації бунту. Ув'язнення осіб невинних, навпаки, знизить імовірність вдалого вирішення справи та налаштує селян проти влади [19, арк. 30].

Про інші методи боротьби згадали й у Петербурзі на засіданні Ради міністрів 10 січня 1906 року. Зокрема, у копії доповіді на ім'я імператора зазначалося, що потрібно уникати зіткнень солдат із великими агресивно налаштованим скупченнями селян, бо втрати серед військових негативно впливають на солдат, деморалізуючи особовий склад. До того ж передбачалося виділити на розширення жандармсько-поліційного апарату (звичайно, у межах всієї Російської імперії) 14 млн. 349 тис. 850 карбованців [16, с. 146-147]!

З нагоди підвищеного фінансування Одеський генерал – губернатор Ф.О. Бантиш розробив особливі інструкції, опубліковані офіційною губернською пресою, де наголошував на обов'язковій присутності поліційних караулів у селянських місцевостях. Так у всіх місцевостях, які нараховували до 50 дворів, передбачалося чергування одного караульного, більше 50 – уже два, а потім на кожні 100 дворів додавалося ще по одному [20, с. 1-2].

Однак, не зважаючи на підвищенні міри безпеки, особливо в реакційні роки, селянам усе ж удалося частково вплинути на перегляд їх становища самодержавною владою Російської імперії. По-перше, ще в січні 1905 року на шпальтах губернської преси до селян звернувся Санкт-Петербурзький генерал-губернатор Д.Ф. Трепов із новим запевненням про обов'язковість змін щодо робітничого та аграрного питання в Російській імперії, визнаючи недоліки селянської реформи 1861 року [21, с. 3]. Рада міністрів Російської імперії 23 квітня 1906 року почала розглядати аграрне питання, готуючи законодавчі зміни та

доповнення в питаннях майнових прав селян, користування та розподілу земельних ресурсів, діяльності Селянського банку [16, с. 448-459].

По-друге, аграрним питанням почали цікавитися й різні суспільні організації, а не тільки революційні партії. Так в Одесі у жовтні 1908 року Союз російського народу прийняв резолюцію стосовно селян, у якій було наголошено на необхідності сприяти наділенню землею бідних селян, вирішенні проблем з орендними цінами на землю та допомозі селянам в отриманні дотацій у Селянському банку для прискорення покупки земельних наділів [22, с. 87].

По-третє, економічний наслідок Столипінської реформи свідчив про подолання кризових явищ на селі та підвищення продуктивності селянської праці на третину в 1910 р. у порівняно з 1904-1908 рр. [23, с. 113].

Треба додати й мотиваційну складову урядової політики стосовно селянства, яка сприяла частковій свободі переміщення селян у межах Російської імперії, що на початку ХХ століття видавалося досить проблематичним. Так якщо під час російсько-японської війни темпи міграційних процесів дорівню-

вали нулю, то після проголошення в 1906 році повної свободи переселень вони зросли до небачених раніше масштабів, давши за 9 років 1,3 млн. переселенців (дані по всій Україні) [24, с. 131].

Таким чином, можна стверджувати, що селянські заворушення під час Першої російської революції стимулювали царизм до реформ у аграрній сфері, зокрема й селянський протестний рух на Півдні України. Незважаючи на придушення революційних сил на селі, уряд Російської імперії, відходячи від власних традицій, уперше з 1861 року почав поступальний рух до покращення соціально-економічної ситуації на селі, застосовуючи більше практичну (Столипінська аграрна реформа), ніж теоретичну діяльність. Звичайно, частковий успіх у цьому питанні належав діяльності Державних дум, сформованих під ліберальним натиском громадськості. Однак і сам імператор Микола II, усе частіше прислухаючись до доповідей Ради міністрів, відмічав позитивною резолюцією аграрну політику спрямовану на консолідацію продуктивних сил селянства та стабілізацію соціально-економічної ситуації в імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сусоров В.Д. Класова боротьба робітників і селян України на буржуазно-демократичному етапі революції // Наукові праці з питань політичної історії. – 1991. – №168. – С. 28-31.
2. Колесниченко Д.А. Народнические партии и крестьянство в период первой русской революции в новейшей советской историографии / Д.А.Колесниченко. Материалы международного коллоквиума историков [Реформы или революция? 04-07 июня 1990 год], 1992 г., СПб. – 334 с.
3. Рожков Н. Судьбы русской революции / Н.Рожков. – СПб., 1907. – 122 с.
4. Лещенко М.Н.. Селянський рух на Україні в роки Першої революції / М.Н.Лещенко. – К., 1957. – 187 с.
5. Херсонские губернские ведомости. – 23 февраля. –1905. – №23. – С.4.
6. Державний архів Кіровоградської області, ф-р. 304. – оп. 1. – спр. 582.
7. Ведомости Одесского градоначальства. – 07 апреля. –1907. – №78. – С.3.
8. Вовк І. Українське селянство наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Історія України. – 1999. – №34. – С. 7.
9. Лось Ф.Є. Революція 1905-1907 років на Україні / Ф.Є.Лось. – К., 1955. – 404 с.
10. Уоллинг Вильям Е. Послание России (Истинное значение русской революции) / Вильям Е. Уоллинг. – Berlin, 1910. – 407 с.
11. Революция 1905-1907 гг. на Украине. – К., 1955. Т.2. Ч.1. – 939 с.
12. Херсонские губернские ведомости. – 13 июня. –1905. – №68. – С.1.
13. Херсонские губернские ведомости. – 07 декабря. –1905. – №136. – С.1.
14. Михайлюк О.Г. Більшовики України в боротьбі з селянством. 1905 – лютий 1917 / О.Г.Михайлюк. – Львів, 1967. – 141 с.
15. Сусоров В.Д. Борьба социал-демократовУкраины за союз рабочего класса и крестьянства. (июнь 1907-февраль 1917) / В.Д.Сусоров. – К., 1991. – 152 с.
16. Совет Министров Российской империи. 1905-1906 г. – Л., 1990. – 477 с.
17. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. – оп. 4. – спр. 153.
18. Державний архів Одеської області, ф-р. 12. – оп. 1. – спр. 3.
19. Державний архів Херсонської області, ф-р. 1. – оп. 1. – спр. 60.
20. Ведомости Одесского градоначальства. – 05 июля. –1908. – №147. – С.1-21 Херсонские губернские ведомости. – 31 января. –1905. – №13. – С.3.

21. Омельянчук И.В. Крестьянский вопрос в программах консервативно-монархических партий России. (1905-1914) // Вопросы истории. – 2006. – №7. – С. 83-98.
22. Искендеров А.А. Российская монархия, реформы и революция // Вопросы истории. – 1994. – №1. – С. 98-122.
23. Якименко М. Міграція українського селянства як об'єкт ідейно-політичної боротьби в Російській імперії на межі XIX-XX століть // Пам'ять століть. – 2000. – №3. – С. 130-135.

Tokalenko P.,

Postgraduate Kherson National Technical University

CAUSES OF PEASANT UNREST IN THE SOUTHERN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE AND THEIR RESULTS

The author considers the main causes of peasant unrest in the south of Ukraine during First Russian Revolution. It is proposed to review the statistics of peasant rebellions during the revolution of 1905-1907. Particular attention is paid to the reform of social and economic life of the peasants, which have been partially implemented by the Government of the Russian Empire, spite of the defeat of the revolutionary forces. Also, the author explores the adaptation of the tsarist policy to mass peasants uprisings in the early twentieth century.

The author notes that the main reason for urgency of the agrarian question in the early twentieth century relate with an imperfection reforms, initiated by Alexander II, which have not been completed due to traditional features of monarchical bureaucracy of Russian Empire. This imperfection caused the active development of the peasant movement for their rights to land in the nineteenth century. In general, in the Ukrainian provinces of the Russian Empire from 1890 to 1900 years there were at least 152 peasant uprisings: in the Kherson province – 15; in the Ekaterinoslav province – 11 in the Tauride province – 12.

Among the natural causes of the unrest was a famine caused by bad harvests. Land prices increased causing discontent of the farmers. It was economical causes. And also mistrust in the Orthodox Church appeared. The psychological motive was arrogant attitude of landlords.

The revolutionary political parties provoked clashes with government forces. They often spread rumors about an allegedly real imperial order about distribution of land among the peasants. There were frequent clashes between police and peasants, which were provoked by revolutionary political parties. This was particularly common after spread rumors of an equitable distribution of land among peasants

The Russian government stopped peasant unrest partly after the first Russian revolution. At this time in Ukraine there were 1361 cases, including 81 clashes with police and troops, 35 cases of tax evasion, 50 mass demonstrations against the separation from the community, 550 cases of arson estates and 20 attacks on wealthy farmers.

The consequences of peasant unrest were a partial solution of the agrarian problem. Firstly the government officially recognized that since 1861 the problem existed and it had to be solved. Secondly the agrarian question became a topic for discussion in many social organizations. Thirdly, plan of peasant reform was partially implemented and it changed radical sentiment in the society. In Russian Empire after the formation of the parliament the agrarian question was under special control.

Thus, one could argue that the peasant unrest during the First Russian Revolution stimulated the government of Russian empire to reform of agriculture, including the southern Ukraine.

Key words: *The first Russian revolution, the South of Ukraine, the peasant movement, the agrarian reform, the reactionary of monarchism.*

Рецензенти: *Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор;
Тригуб О. П., д-р іст. наук, доцент.*